

UOT:343.1**NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN TARİXİ. SİSERON, SOKRAT, DEMOSFEN****Ə.Ə.QASIMOV*****Bakı Dövlət Universiteti******haci-arastun@rambler.ru***

Nitq mədəniyyəti mürəkkəb tarixi bir prosesin nəticəsidir. Nitq mədəniyyətinin kökləri çox-çox qədim zamanlara gedib çıxır, onun sorağı qədim Misir, Hindistan, Cin, Yunanıstan, Roma və Azərbaycandan gəlir. Bu qədim Yunan və qədim Roma natiqlik sənətinin nəzəriyyə və praktikasi əsasında meydana gəlmişdir. Natiqlik sənəti Qədim Yunanıstan və Romada Sokrat, Demosfen, Aristotel, Siseron, Kvintillion, Azərbaycanda Füzuli, Nizami, Nəsimi kimi məşhur filosof-natiqlərin adı ilə bağlıdır.

Açar sözlər: nitq mədəniyyəti, məhkəmə, ritorika, Siseron, Aristotel

Siseronun atası atlı təbəqəsinə mənsub idi. O, uşaqları ilə birlikdə Romaya köçür və onun uşaqları Krassa natiqinin müşahidəsi altında yunan təhsili alırlar. Yazıçı Arxiy, Mark Antoniy, Sulpiçiy Ruf, Avreliy Kotta, filosof epikürçü Fedr, filosof-stoik Diod Siseronun tərbiyəsinə böyük təsir göstərmişlər. Siseron hüququ falçı və kahin Muçiyev Şçevol qardaşlarının rəhbərliyi altında öyrənmişdir. Sullın sevimli azad edilmiş qul diktatoru Xrisoqona əleyhinə 81-ci ildə məhkəmə işində "Rosçiyanın müdafiəsində" adlı ilk Məhkəmə çıxışını etmişdir. Sullının proskripsiya ölümünün əyyəşliyi dövründə bu Siseron tərəfindən təhlükəli addım idi. Buna baxmayaraq, o prosesi uddu və Sullının qəzəbindən xilas oldu, Afinaya getdi, və orada yunan fəlsəfəsini və natiqlik bacarığını öyrənir. Sullının ölümündən sonra Romaya qayıdan Siseron 76 yaşında kvestor vəzifəsinə təyin edilir. Bahalıq dövründə Romanı ucuz Siciliya çörəyi ilə təmin edərək, o, öz sadəliyi və düzgünlüyü ilə siciliyalıların sevgisini qazanır.

O, Siciliya keşişinin rüşvətxorluqda, şantajda və siciliyalıları birbaşa talan etməkdə günahlandırılmasına dair "Verresa əleyhinə məşhur nitqi" ilə çıxış etmişdir. Bu nitq Siserona böyük şöhrət qazandırmışdır və 69-cu ildə xalq onu kurul edir və konsul seçir. Bu dövrdə bir çox məhkəmə nitqləri səslənmişdir; Siseron öz çıxışına görə heç vaxt pul götürməmişdir. Bütün ömrü boyu o, daha çox nitq söyləmişdir, onlardan 53-ü tamamilə saxlanılmışdır, 20-sinin yalnız fraqmentləri salamat qalmışdır, 35-ni isə başlıqlarla tanıyıırıq.

57-ci ilin sentyabrında Siseron sürgündən qayıdır, amma onun gücü artıq sarsılır. O, triumvir qarşısında senatların gücsüzlüyünü hiss edirdi və Pompey və Sezar tərəfə meyl axtarırdı. 51-ci ildə o Kilin keşişi təyin edilir və Amanın quldur tayfaları üzərində qələbə çalır, qoşundan şərəfli "imperator" titulu alır. Vətəndaş müharibəsi dövründə o Pompeyə qoşulur, Farsal yaxınlığındakı döyüşdən sonra İtaliyaya qayıdır, 47-ci il oktyabr ayında Sezardan əfv alır. Bu dövrdə ictimai işlərdən uzaqlaşır və fəlsəfə ilə məşğul olur, bir çox traktatlar qələmə alır.

Ən erkən traktat olan "Ritorika" Siseron gənc olarkən yazılmışdır. Onun "Natiqlər barəsindəki" traktatı zəmanəmizə qədər məhkəmə ritorikasının dərs vəsaiti kimi xidmət edir. Natiqlik sənəti tarixinə dair "Brut" kitabı 46-cı ilə aiddir. Hüquq fəlsəfəsinə dair traktatlardan 6 kitab "Dövlət haqqında" 6 kitab "Qanunlar haqqında", 3 kitab "Öhdəliklər barəsində" I fəlsəfi traktatlar "xeyir və şər sərhədinə dair" "Tuskin söhbətləri", "Qocalıq haqqında", "Dostluq haqqında" dini fəlsəfi əsərləri "Təbiətin allahları barəsində", "Divinasiya barəsində", "Taleh barəsində" və başqaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun "Vətəndaş hüququ barəsində", "Kahinlər barəsində" "Şöhrət barəsində", "Fəlsəfə barəsində", "Dövlətin möhkəmləndirilməsi barəsində" əsərləri saxlanılmayan əsərləri bu günədək sırasına daxildir.

15 mart 44-cü ildə Sezarın ölümü Siseronda respublikanı bərpa etmək ümidlərini oyadır və o, Romaya aktiv siyasi fəaliyyətə qayıdır. Oktaviananın tərəfini saxlayaraq, 43-cü ilin aprelindən 44-cü ilin sentyabrından başlayaraq Antoniya əleyhinə öz məşhur ittiham nitqi olan "Həcv"; senatda və xalq yığıncağında söyləmişdir. Amma Oktavian öz tərəfdarlarına xəyanət edir və triumviratının sonunda Antoni və Lepid (oktyabr, 1943) Siseron digər 16 görkəmli respublikaçılarla birlikdə qara siyahıya düşür. O, dekabrın başlanğıcında qaçmağa çalışarkən öldürülür. Onun başı və sağ əli bu hadisədən çox şad olan Antoniyə gətirilir və Roma forumunun natiqlik tribunasında yerləşdirilir.

Siseronun natiqlik şöhrəti əsrlər boyu sönür. Siseronun həyat və yaradıcılığı öyrənilir və onu Laktansiya Kilsəsinin atasına, Amvrosiy Mediolan, Avquatin, yazıçı Petrarka maarifpərvərlərindən biri olan Bokkaççoya, fransız maarifpərvərlərindən olan Didro, Volter, J.J.Russo və bir çox digərlərinə oxşadırdılar.

Onun qəbul edilmiş əsərlərinin tam külliyyatında əlli səkkiz nitq daxildir, əksəriyyəti tamamilə saxlanılmışdır; bəzilərinə başlıq yoxdur, bəzində sonluq, digərlərində boş yerlər vardır; bəzi nitqlərin kifayət qədər geniş və mənalı fraqmentləri vardır, həmçinin adətən (Fonteyanın müdafiəsində aktyor Rosçiyanın işinin nitqi üzrə, Mark Tulliyanın işi üzrə) yığıncaqları da daxildir; bundan savayı, sonrakı müəlliflər (Avl Qelliy, Makrobi və digərləri) tərəfindən göstərilmiş kiçik fraqmentlər də vardır; həmçinin Siseronun özü və ya digər yazıçılar tərəfindən adları qeyd edilən bir çox itirilmiş nitqlər məlumdur (təxminən otuz). Ədəbiyyat əsərləri kimi Siseronun nitqlərini öyrənərkən tez-

tez onun natiqlik məharətinə dair əsərlərinə müraciət etmək lazım gəlir. Siseronun nitq məharətinə dair fikirlərini aydınlaşdırmaq üçün onun gənc yaşlarında yazılmış üç əsas və böyük əsərlərini oxumaq vacibdir: («natiqlər haqqında»), («Brut», sonrakı yarımşərlövə - «görməli natiqlər barəsində»), («natiq») və bir neçə kiçik («ən yaxşı natiqlər nəslə barəsində» və sair). Onlarda ideal natiq obrazını təsvir edərkən, Siseron bununla yanaşı olaraq yeni natiqlər üçün bir çox maraqlı praktiki göstərişlər və tövsiyələr eyni zamanda, öz nitqindən nümunələr verir, “nitq stili” nəzəriyyəsini ifadə edir, öz sələflərini xarakterizə edir və müasirlərlə mübahisəyə girişir. Nə qədər ki, Siseron nəinki yad hiylələrin imitatoru üçün həmçinin yaxşı müstəqil natiq olmaq üçün geniş fəlsəfi təhsili vacib hesab edirdi və o əsasən əxlaqi və siyasi xarakterli fəlsəfi problemlərə az diqqət yetirirdi.

Nəhayət, Siseronun ədəbi əsərlərinə onun məktublarını da aid etmək olar; bizə gəlib çatan onun məktublarının sayı doqquzyüzü keçir. 40-cı, 50-ci və 60-cı illərin sonunda yazılan məktublar bu həyəcanlı əsrdə Romanın həyatını tam təsvir edir və Siseronun özünün obrazını onun nitq və fəlsəfi traktatı haqqında bizdə daha aydın təsəvvür yaradır.

Natiqlik məharəti qarşısında duran vəzifələri Siseron ümumiyyətlə aşağıdakı kimi qısaca ifadə edir: «Forumda və məhkəmədə çıxış edən, sübut etməyi, məftun etməyi və inandırmağı bacaran adamı gözəl natiq hesab etmək olar. Sübut etmək vacibdir, məftun etmək zövqverəndir, - qələbəyə düzgün yolla - inandırmaqla; əgər işi udmaq istəyirsənsə, məhz bu sonuncu xüsusiyyət daha vacibdir; natiqlər qarşısında nə qədər vəzifələr dayanır, nə qədər natiqlik istedadı növləri mövcuddur: incəliklə sübut etmək lazımdır, ölçü ilə məftun etmək, hərarətlə inandırmaq; bütün bunlara natiqin gücü daxildir».

Siseron uzunmüddətli natiqlik fəaliyyətində müxtəlif qəbilədən olan dinləyicilər qarşısında müxtəlif məsələlər barəsində - məhkəmədə vətəndaş və cinayət məsələləri üzrə, senatda və komitiorumda siyasi mövzular barəsində çıxış etməli olmuşdur. Məhkəmə işlərində Siseron əksər hallarda müdafiəçi kimi çıxış etmişdir; Verresanın ittiham edilməsində işi öz üzərinə götürmüşdür, o, ilk başlanğıcdan vurğulamağı lazımlı hesab etmişdir, ki, belə rol ona məxsus deyil və qətiyyətlə yaxşı deyildir; həqiqətən, əslində Siseron burada müdafiəçi, Verres tərəfindən talan və təhqir edilmiş siciliyalıları müdafiə edərək vəzifəsinə sadıq qaldı. Amma həyatının sonrakı dövründə Siseron, öz həmfikirlərini və xeyirxahları müdafiə edərək bəzən faktlara göz yummalı olurdu.

Siseron zəmanəsindən əvvəl ritorikada artıq müdafiə nitqinin klassik sxemi işlənib hazırlanmış və uzun əsrlər müddətində öz gücünü saxlamışdır; bunun sxemi, əsasən Siseron ilə qorunur. Məhkəmə nitqi ilk öncə dinləyiciləri faktiki işin tərkibi ilə tanış etməlidir; ikincisi, ifadə edilmiş faktları işıqlandırmalı və qiymətləndirməli və bunlardan nəticə çıxartmalıdır; birinci çıxış edən ittihamçı faktları ifadə etməlidir; bu, ona təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə qiymət vermir və onun hökmünü tələb edir; buna görə müdafiəçi baş verən münaqişə barəsində nağılı bir daha təkrarlamaq və onu öz nöqtəyi-nəzərindən

ışıqlandırmaq, öz şərhinin xeyrinə sübut gətirmək, sonra sistemativ olaraq ittihamçının sübutunu təkzib etmək hüququna malikdir. Beləliklə, müdafiəçinin nitqi təbii olaraq üç əsas hissələrə bölünür:

1. Nağıl etmə (narratio);
2. Sübutlarla möhkəmlənmiş faktların şərhini (probatio);
3. İttihamçının sübutunun təkzibi (refutatio).

Əlavə hissələr girişdən (exordium), nitq, fəsillər üzrə nitq planı (partitio) və nəticəni ışıqlandıracaq əsas mövzuların təsvirindən *ibarətdir* (propositio). Qədim ritorikanın tətbiq edilməsinə baxmayaraq bu sxemin daha kiçik bölməsində belə hər hansı önəmli dəyişiklik baş vermir.

Bacarıqlı quruluşda, hissənin uyğunluğunda, inandırıcı və dəqiq sübutlarla, düşmənin sübutunu iti ağılla təkzib etmə, nağılın canlılığı, hərarətlik və pafos, nəhayət, şifahi ustalıqla – nitqin sintaktik, leksik və sinonim, ritorik qaydalar və hətta təmiz səs təbəqəsi quruluşuna malik olmaqla nitq əlbəttə, bu və ya digər sxemin şərhində müxtəlif səviyyələrdə öz istedadını aşkar edə bilər: fonetik və ritmik. Siseron, şübhəsiz, məharətin bütün bu tərəflərinə malikdir, amma onun öz etirafına görə, hamısı eyni ölçüdə deyildir: onun bəzi istedadlarında xüsusi aydınlıq nəzərə çarpır, digərlərində onun mövcud və məlum çatışmayan cəhətləri görünür.

Siseronun nitqinin daha zəif tərəflərini onların quruluşunda hesab etmək olar. Siseron əvvəlcədən özünə nitq planı təyin edən və ona qəti surətdə əməl edən, özünü qibtə ilə yaşca ondan böyük olan Qortensiya ilə müqayisə edir; Siseron daha fəal və emosional, əksinə, o fəsildə özü ifadə etdiyi plandan tez-tez uzaqlaşır. Onun nitqinin digər böyük çatışmamazlığı bir fikrin və ya eyni fikirlərin gərəksiz uzunçuluq və ehtiraslı təkrarlardan ibarət olmasıdır.

Siseronun nitqinin son dərəcə maraqlı hissəsi "hekayə" (narratio) adlanır. Yəqin ki, Siseron ona xüsusi səy sərf etmişdir. Ehtimal ki, hakimlərə və dinləyicilərə artıq məlum olan dəbdəbəli, cəlbədicilik hekayələr və məişət mənzərələri; xüsusilə – Verresə əleyhinə nitqlərin hekayə hissəsində, Kluensiyanın və Çeliyanın müdafiəsi kimi faktlardan yaratmaq xeyli əməklə başa gəlmişdir. Siseron nitqinin hekayə hissəsi tez-tez tarixi lətifələrdə, iştirak edən şəxslər arasında uydurulmuş dialoqlarda, atalar sözlərində, ədəbi sitatlarla, ədəbi aforizmlərdə, zarafatlarda və söz oyunlarında canlanır.

Həqiqətdə, Siseron tərəfindən nitqin hüquqi hissəsi müxtəlif nitqlərdə müxtəlif cür işlənmişdir: o işin doğruluğuna möhkəm əmin olduğu yerdə öz dəliliyi daha ciddi və məntiqli şəkildə irəli sürürdü.

Orada iş aydın olmayanda Siseron faktların seçimində yox, onların ışıqlandırılmasında və şərhində sübuta ciddilik gətirirdi. Belə hallarda o, tez-tez iki vasitəni işə salmalı olurdu: ya nəsihətedici pafos, ya ağıllı zarafatlar və digərləri; Bunlar hakim və dinləyicilərə valehedici təssürat bağışlayırdı.

Hakimlərin nitqinin giriş və xüsusi ilə son hissəsində Siseron tez-tez eyni üsulları tətbiq edirdi: hakimləri haqq ədalətə çağırır və onların düzlüyünə, sarsılmazlıqlarına və etibarlarına öz əminliyini ifadə edir; müdafiə nitqinin so-

nunda o, hakimləri mərhəmətə çağırır, təqsirləndirilən şəxsin ittihamında onun hiperbolik – qəmgin taleyini, ailəsinin və valideynlərinin kədərini tez-tez təsvir edir.

Siseronun konsulluqdan qabaqkı dövrü ərzindəki həyatı, həmçinin konsulluq illərindəki həyatı onun natiqlik istedadını inkişaf etdirmiş və təkmilləşmişdir. Bizə gəlib çatan onun ilk nitqi, onların müəlliflərinin təcrübəsizliyini sübut edir. O, könüllü olaraq bu barədə, öz gəncliyi barəsində danışır və məhkəmə sahəsinin təcrübəsizliyini qeyd edir; onların dövründə təxminən eyni fikirləri tam mənası ilə təkrarlayan bir neçə ağır fikirlər qurulur, baş verir; antiteza və təsirli tiradalar hələ də erkən hazırlanmış ritorik təlimlər xarakteri daşıyır. Hələ 60 yaşında yazdığı natiqlik məharəti barəsindəki son traktatında Siseron Seksta Rosçiyanın müdafiə nitqində bol olan uydurulmuş yüksək səsi lağa qoyur, amma bunu da qeyd etməyi unutmur ki, o vaxtlar onlar dinləyicilərin sevincinə səbəb olmuşdur. “Verrini” vicdan və səy nöqtəyi-nəzəri ilə Siseronun ədəbi istedad baxımından ən yaxşı abidəsidir.

Kimlərin qulaqları həqiqət üçün bağlıdır və kimlər ki, dostların ağızlarından eşitmək gücünə malik deyillər, onları heç nə xilas etmir.

Dostluqda ən çətin şey – səndən aşağıda olanla bir səviyyədə olmaqdır.... Əgər sən dostuna hər hansı qulluq göstərmək arzusundasansa, əvvəl bacarıb bacarmayacağını ölçüb biç.

Bizim hər şey haqqında nə fikirləşdiyimizi bilmək istəyənlər, ehtiyacdan daha çox həvəskardırlar.

Biliyin həqiqətə uyğunluğu! – Budur, insan dərrakəsinin sərhədi.

Keçmiş dövrdə öz qəhrəmanlarını danışdıran düşüncə növü haqqında. Nəhayət, keçmiş dövrdə öz qəhrəmanlarını danışdıran düşüncə növü, naməlum şəkildə xüsusi nüfuz və əhəmiyyət qazanır.

Yazıçı kimi doğulur, natiqliyi isə qazanırsan.

Həqiqətdir ki, filosoflardan heç biri tərəfindən deyilməmiş mənasızlıq barəsində daha nə demək olar?!

Təbiətdə təsadüfdən daha pis məna yoxdur.

“Benefacta male locata melafacta arbitror” (layiq olmayana yaxşılıq etməyi mən cinayət hesab edirəm)

“Consuetudo est altera natura” (ikinci təbiətin - vərdişidir) yüksək xeyir və yüksək şər barəsində

“Ex ipso fonte bibere” (ilk mənbəyə müraciət etmək) öhdəliklər barəsində

“O temporal O mores!” (zaman barəsində! Adətlər barəsində!) Qatilin əleyhinə nitq

Kağızlar hər şeyə dözür.

Birinci yerdə ölkə və valideynlər olmalıdır, sonra uşaqlar və bütün ailə, sonra qohumlar.

Doğma evindən daha əziz yer yoxdur.

İnsan tez-tez özünün ən pis düşməninə çevrilir.

Qocalıqda tənbellik və avaralıq kimi pis vərdişləri qorumaq lazım gəlmir. Nəfsini saxlamayan və şəhvətpərəst gənclik qocalığa yorğun bədən bəxş edir.

Hər yaşın öz xüsusiyyətləri vardır.

Ağlın təsnifatı

Siseron tarixdə ilk dəfə olaraq ağılın təsnifatını tərtib edir, ağılın iki əsas növü olduğunu bildirir.

1. Əşyanın məzmunundan irəli gələn gülməli ağıl ehtiva edir.

2. Ağılın şifahi forması, özündə: absurd, ikimənəliq, gözlənilməyən nəticə, sadəliyi göstərən ziddiyyət, karikatura şəkli, müqayisə (oxşarlıq), ziddiyyət, gözləyən ümidlər, mülayimlik, ironiya, metafora, yamsılama, uydurma, atalar sözü, yüngül zarafat, gözlənilməzlik, qiymət verməmə, sözün həqiqi mənasını başa düşmə, xüsusi adların qeyri-adi şərhə ehtiva edir.

Yumor nəzəriyyəsi klassik ritorika çərçivəsində gizlədilmişdir, amma hesab edilmişdir ki, yumor xüsusiyyətə təbiidir və onu öyrənmək olmaz.

İsokrat – natiq-publisist, 436-cı (bizim e.ə.) ildə Attikada doğulmuşdur; yaxşı təhsil almış, Sokratın nitqlərinə qulaq asmış, sofistlərin yanında oxumuşdur. İsokrat ilk vaxtlar Lisi kimi loqoqraf idi və sonra natiq kimi milli yığıncaqda çıxış etmirdi, öz fikirlərini yazılı şəkildə təntənəli böyük nitqlərdə təbliğ edirdi. İsokrat müasir Afina demokratiyasının zənginlər və kasıblar arasında kəskinləşən, əxlaqi zəminin birliyinin dağılması ilə nəticələnən ziddiyyətlərini pisləyirdi. İsokrat birlik ideallarını yalnız polisədə yox həmçinin bütün Elladada müdafiə edirdi. Onun bir çox nitqində farslar əleyhinə Yunanıstanın və ümumiellin birləşməsi yanaşmasına vətənpərvər çağırışlar səslənirdi. Həyatının sonunda o, fars yürüşündə Elladanı birləşdirən makedoniyalı çar Filippi və onun başçısını qeyd edir. O, 338-ci ildə ölür. Şifahi tərtibata münasibətlə, İsokrat öz təntənəli nitqində qədim bədi nəsrin inkişafına böyük təkan verir. Sofist Qorqiyanın ritmik nitqinin əksinə olaraq, quruluşda İsokrat ahəngi və Ritmikliyi qoruyub saxlayır, dövrü nitq söyləyir. Belə nitq rəvanlığa və melodikliyə zərbə vurur, amma İsokratda, onun quruluşunun eyni cür olmasına baxmayaraq, o, tez-tez bir az qeyri-təbii görünür. Siseron deyirdi ki, İsokrat "döyüşdən daha çox təmtərağa uyğun idi". Bunlara baxmayaraq, İsokrat Avropa bədi nəsində musiqili-ritmik nitqin parlaq nümayəndəsi hesab edilə bilər.

Qədim Afina dövlət xadimi və görkəmli natiq **Demosfen** bütün həyatını vətəninə həsr edir və onun azadlığı uğrunda mübarizədə ölür. Demosfen (384-322 e.ə.) eramızdan əvvəl 384-cü ildə Afinada doğulmuşdur. Onun atası zəngin, varlı adam olmuş və silahdan istifadə etməyi bacaran bir şəxs (atıcılıq qabiliyyəti) olmuşdur.

Demosfenin yeddi yaşı olanda, atası ölür, gələcək natiqə və bacısına böyük mal-mülk mirası qoyur.

Oğlanın tərbiyəsi anasına və qəyyuma verilir; qəyyumlar vicdansız insanlar olurlar. Onlar müəllimin əmək haqqını ödəmirlər, uşaqların təhsilinə və tərbiyəsinə qayğı göstərmirlər. Oğlan zəif, lazımınca inkişaf etməmiş böyüyür.

Demosfen həddi-buluğa çatanda, qəyyumları ona qullarla birlikdə ev verirlər, pulun və mülkün böyük hissəsini özləri mənimsəyirlər. Gənc qəyyumların könüllü olaraq mirası qaytarmaqlarını təvəqqe etsə də, onlar buna əhəmiyyət vermirlər. Sonra o, məhkəmə yolu ilə oğurlanmış pulun geri qaytarılmasına nail olmaq qərarına gəlir. Məhkəmədə işi uğurla aparmaq üçün, Afina qanunları ilə ətraflı tanış olmaq, hər şeydən öncə, yaxşı və inandırıcı danışmağı bacarmaq lazım idi.

Afinanın demokratik quruluşu dövründə, demək olar ki, hər bir vətəndaş məhkəmə və xalq yığıncağında iştirak edə bilərdi. Tanınmış natiqlərdən ümumi hörmətə malik idilər: onlar hökumətin hörmətli vəzifələrinə seçilir və xarici ölkələrə səfir kimi göndərilirdilər. Bəs, Afinada natiqlik sənətini öyrənən bir çox insanlar necə meydana çıxmışdılar?

Natiqlik sənətinin ən görkəmli nümayəndələri o zamanlar İsokrat və İsey idi. İsokrat natiqlik sənəti məktəbini idarə edir, amma Demosfen təhsil haqqı çox olduğu üçün məşğələlərə gedə bilmirdi. Onda o, miras işləri üzrə o dövrün ən yaxşı vəkili olan İseyə müraciət edir.

Gənc dörd il səylə İseyin yanında oxuyur və aldığı təhsilin müqavilində böyük məbləğ ödəyir. Bu illərdə böyük yazıçıların əsərləri ilə tanış olur; xüsusi ilə məşhur tarixçi Fukidida və filosof Platonun əsərlərini diqqətlə öyrənir. "Gənc natiq Fukidida ki, öz dəst-xətti ilə səkkiz dəfə əzbərdən yazdığını bilirdi".

Təhsili başa vurandan sonra, Demosfen qəyyumları mühakimə etməyə başlayır. Məhkəmə beş il uzanır. Qəyyumlar hər vasitə ilə məsuliyyətdən qaçmağa çalışmış, hətta Demosfenin atasının vəsiyyətini və digər sənədləri də məhv etmişdilər. Nəhayət, qəyyumlar mal-mülkdən məhrum edilir, amma gənc mülkün tam qaytarılmasına yenə də müəssər olmur.

Qəyyumlarla çoxillik və ağır mübarizə zəminində gələcək natiqin çalışqanlıq və inadkarlıq xüsusiyyətləri tərbiyə olunur.

Demosfen xalq qarşısında çıxış etməyi uşaqlıqdan arzu edirdi. Hələ erkən gəncliyində Demosfen öz müəllimindən onu məşhur natiqlərin dilinə qulaq asmaq üçün məhkəmə iclasına aparmağı xahiş edir. Oğlan xalqın natiqləri necə alqışladığını görür və qəlbləri fəth edən natiqlik sənətinin gücünə heyran olur. O həmyaşıdları ilə oynadığı bütün digər oyunları atır və natiqlik sənətinin öhdəsindən gəlməyə çalışır. O, qətiyyətlə natiq olmaq qərarına gəlir.

Amma xalq qarşısında çıxış etməmişdən öncə, Demosfen öz müəllimini örnək götürərək məhkəmə üçün çıxış nitqi yazmalı olur. Belə məşğələlərə Afinada kifayət qədər yaxşı pul ödəyirdilər. Gənc nəinki öz anasını və bacısını dolandırmağa müvəffəq olur, həmçinin bir qədər pul da toplaya bilir.

Amma dillərin tərtibi Demosfeni qane etmir: o, vətənpərvər idi və öz gücünü ictimai fəaliyyətə həsr etməyi arzu edirdi.

Xalq qarşısında gənc natiqin çıxışı uğursuz qurtarır: səs-küy, gülüş izdihamı ona nitqini bitirməyə imkan vermir. Bu uğursuzluq tamamilə təbii idi. Çünki Demosfenin səsi çox aşağı tonda idi, danışığı ifadəsiz idi. O, asanlıqla

kəkəliyin, "r" və "l" səslərini düzgün tələffüz etmədi. Onun çiyinlərini çəkmək vərdisi var idi və ondan savayı, tamamilə ictimaiyyət qarşısında özünü idarə edə bilmirdi.

Onun xalq yığıncağı qarşısındakı ikinci çıxış etmək söyi dil baxımından uğursuz olmuşdur. O ruhdan düşmüş və üzünü örtmüş halda, evə tələsir və heç hiss etmədi də ki, onun izi ilə məşhur Afina aktyoru gəlir. Onlar birlikdə yol gedirlər. Demosfen öz uğursuzluğu barədə dostuna acı-acı şikayətlənməyə başlayır və deyir ki, xalq dilin dərin məzmununu qiymətləndirmir və anlamır. "Hər şey belədir, -aktyor cavab verir, - amma mən sənə kömək etməyə çalışacağam. Mənə Sofokl və ya Evripidadan parça oxu". Demosfen oxuyur. O, qurtaranda aktyor şeiri yenidən özü oxuyur. Bu zaman Demosfenə elə gəlir ki, sanki o, tamamilə digər şeiri eşidir. O, indi başa düşürdü ki, nitq gözəlliyinə onda olmayan, dilin ifadəliliyi ilə nail olunur və o, ikiqat səylə işə başlayır.

Nəticə etibarlı ilə, Demosfen öz dilinin çatışmazlığını islah etməyi qərarlaşdırır. Heç kimin ona mane olmaması üçün, tənha bir yerə çəkilir; Gündə bir neçə saat dalbadal tələffüzünün anlaşılmaqlığını düzəltmək üçün tapşırıqlarla məşğul olur. O, ağızına daşlar toplayır və ucadan və aydın danışmağa çalışır; O, dağa qalxarkən və ya dəniz sahilində gəzərkən şeirləri ucadan tələffüz etməyi öyrənir və bununla belə səs dalğasını azaltmağa səy göstərirdi. Bəzən gənc iki ay, üç ay, nəhayət heç evdən bayıra çıxmır, böyük səylə çalışır və nəhayət, tamamilə səs və jestə yiyələnir.

Uzun və israrlı səylərdən sonra Demosfen öz məqsədinə nail olur və görkəmli nəticə çevrilir. Amma o, hazırlaşmadan heç vaxt danışmaz, həmişə yazılmış mətni əzbərdən öyrənirdi; axşamlar lampanın işığında o, çıxışa səylə hazırlaşar, diqqətli tərzdə hər bir sözü götür-qoy edərdi. Bütün bunların nəticəsində böyük nətiq rəqiblərinin tənqidinə tuş gəlir. Onlar Demosfenin ilham və təbii istedadının olmadığını iddia edirlər. Bir dəfə rəqiblərindən biri onu tənqid edir: "Sənin dilindən yağ iyi gəlir", daha doğrusu, "sən bütün gecəni yağ çirağının işığının altında oturursan".

Hətta rəqibləri belə, nəhayət, onun nətiqlik məharətinin gücünü və ustalığını etiraf etməyə məcbur olurlar. Onun dilinin qeyri-adi sadəliyinin ifadəsi, ən böyük duyğu və düşüncələri, aydınlıq və inandırıcılıq gücü ilə birləşir. Demosfen həmişə öz nitqinin məzmununa ciddi şəkildə sadıq qalır, boş cəfəngiyyəti sevmirdi; O, nitqini sakit şəkildə deyirdi, dinləyicilərin ağına təsir edərək, onları duyğu hissi ilə fəth edirdi, müdafiə edilən işin düzgünlüyündə onlara həddindən artıq inanırdı.

Demosfenin 30 yaşı olanda, o, artıq dövlət işlərində iştirak etməyə başlayır və nətiqlik istedadının var gücü ilə Yunanıstanın bütün təhlükəli düşmənlərinə – Makedoniya çarı Filippə qarşı belə çıxır. Onun vətənə olan hədsiz sevgisi böyük nətiqi makedoniyalılara və onların Afinada və bütün Yunanıstandakı yardımçılara qarşı mübarizəyə ilhamlandırır.

Əvvəlcə Filipp Fessaliyanı tabe edir və Şimali Yunanıstanda möhkəmlənir. Amma bu yalnız başlanğıc idi. Bir neçə ildən sonra makedoniyalılar

Frakiyadakı bütün Afina mülklərini zəbt etməyə müvəffəq olurlar və Şimali Yunanıstana zorla girməyə hazırlaşirlər.

Filippin belə sürətli uğurları hələ Yunanıstanın zənginlər və kasıblar arasında gedən qızgın mübarizəsi nəticəsində iki düşərgəyə bölündüyü vaxt daha da asanlaşır. Kasıblar hər yerdə zənginlərin torpaq və mülkünün bölünməsinə tələb edirdilər. Zəngin kölə sahibləri Filippə və makedoniyalılara kasıbçılıqdan qurtulmaq üçün öz xilaskarları kimi baxırdılar. Onlar öz vətənlərini xalqa verməkdənsə, Makedoniyaya tabe olmağı ən doğru yol hesab edirdilər. Makedoniya hökumətində ola bilər, onlar düşüncülər, öz mülk və qullarına sakit sahib olmaq və xalq üsyanlarından ehtiyat edirdilər. Yalnız sadə xalq və kasıblar vətəni və azadlığı Makedoniya işğalçılarından müdafiə etməyə hazır idilər.

Demosfen Afina və Yunanıstan üçün Makedoniya və onun çarının nə qədər təhlükəli olduğunu dərhal başa düşdü. Filippin düşmənləri vətənpərvərlər partiyasına başçılıq edirdilər.

Afinada hakimiyyət Makedoniya tərəfdarlarının əlində idi. Makedoniya partiyasının başında Evbul və tanınmış Esxin dayanırdı.

Evbul sülh tərəfdarı idi və qəsdən Makedoniya tərəfdən gələn təhlükəyə qarşı göz yumurdu.

Demosfen belə qaydaya qarşı mübarizə etməyə başlayır və xalqı ölkənin xoşbəxtliyi və xilasını üçün bugünkü şəxsi mənfəətdən əl çəkməyə çağırırdı. "Batal" o deyirdi, dövlət hesabına xalqa sədəqə atırdı, amma özləri dövlət mükəlləfiyyətindən boyun qaçırırdılar. Nəticələr Makedoniya ilə mübarizədə xalqın "qəpik-quruşdan" üz döndərmələrinə müvəffəq olmuşlar. Bu Demosfenin və onun vətənpərvər tərəfdarlarının önəmli uğuru idi.

Demosfen indi daimi xalq yığıncaqlarında yarıyumşaq dillə çıxış edir, afinalılarda vətənpərvərlik hissinin oyanmasına çalışırdı. Onun çar Filipp əleyhinə yazdığı görkəmli nitqi "Filippinami" (indi bizdə ehtiraslı nitq adlanır) adlanırdı.

Frakiyanı zəbt edəndən sonra Filipp Halkidikdə ən böyük şəhər olan Olinfyanı hədələməyə başlayır.

Olinfyan səfirləri Afinaya kömək üçün gəlirlər. Demosfen olinfyanlara güclü dəstək verir, onların xeyrinə xalq yığıncağında üç nitq söyləyir. Amma afinalıların köməyi yubandır. Çar Filipp şəhəri işğal edir, sakinlərini isə qul kimi satır.

Sonra Filipp afinalılara sülh təklif edir. Afina səfirləri – Filokrat və Esxin – sülh danışıqlarında çarın tərəfinə keçirlər: Demosfenin qarşı çıxmasına baxmayaraq, onlar Afina dövlətinin mənafeyinə sərfəli olmayan sülh sazişi bağlayırlar. Tezliklə sülh sazişinə əhəmiyyət vermədən Filipp – Afina ittifaqı olan fokeysələri darmadağın edir.

O zaman, nəhayət, afinalılar Filippə həlledici zərbə vurmağa hazırlaşirlər. Demosfen ilk strateq seçilir və dövlətin başçısı olur. Filokrat rüsvətخورluqda və xəyanətdə təqsirləndirilir.

Sonra Demosfen digər səfir Esxinə qarşı çıxır – onu xəyanət və rüşvət-xorluqda ittiham edir. Esxin məharətlə müdafiə olunur və kiçik səs çoxluğu ilə bəraət qazanır.

Bu böyük nətiqin daha böyük uğurları və şöhrət qazandığı vaxt idi. O, afinalıların əsas gücü sayılan donanmanı möhkəmləndirə bilir.

Hər halda afinalılar təkbaşına təhlükəli düşmənin öhdəsindən gələ bilməzdilər və bu səbəbdən də, Demosfen Makedoniya əleyhinə ümumiyyənlər ittifaqının yaradılmasına çalışdı. Yunan dövlətinin bir sıra səfirlikləri başda olmaqla hər yerdə ehtiraslı nitqlər edilir və yunanlılar "makedoniya gecənə" qarşı birləşməyə təşviq edilirdilər. O, deyirdi: "makedoniya gücü" yunanların zəifliyi və dalğınlığındandır". Əgər bütün yunanlar bir olarlarsa, onda Filipp bizə hücum etməyə cəsarət edə bilməz". İşğal nəticəsində yunan şəhərlərinin əhalisi böyük nitqlər qəbul edirlər və tezliklə, Korinf, Meqari və Peloponnesin digər şəhərləri afinalılarla ittifaq bağlayırlar.

Afina səfiri başda olmaqla Demosfen Filippə qarşı ittifaq təklifi ilə Fivə gəlir. Artıq Makedoniya çarı səfirlərlə (hökmdar onu qabaqlayır) orada idi, vədə tamahkarlıq etməzlər hər vasitə ilə fivaçevləri afinalılar ilə ittifaq bağlamaq fikrindən vaz keçirirlər. Bununla belə, Demosfen parlaq uğura nail olur.

Demosfen özünü müdafiə etməyə məcbur olur. Məhkəmə Afinanın ən görkəmli iki nətiqini mübahisə meydanına çəvilir. Böyük nətiqin rəqibləri müstəqilliyin itirilməsi ilə barışmaq istəməyən xalqın əhval-ruhiyyəsini nəzərə almırdılar.

Məhkəmə xalqların böyük qarşılaşması ilə başladı. Esxin Demosfenə olan hücumda tamamilə ədalətsizliklərlə dolu olan ittiham nitqini söylədi. Tanınmış nətiq müdafiə nitqində "vinok barəsində" ilə ölkənin xeyri üçün göstərdiyi bütün fəaliyyəti barəsində qısa məlumat verir, Esxinin bütün hərəkətləri və satqınlıq simasını təsvir edir. Düşmənlər tərəfindən göstərilən təzyiqlərə baxmayaraq, hakimlər ədalətli hökm çıxarırlar. Esxin pul ilə cərimələnir və sürgünə göndərilir. Dilin uğuru olan "vinoklar barəsində" yalnız böyük nətiqin qələbəsi deyil, həmçinin Afina və bütün Yunanıstanın vətənpərvər gücünün zəfəri idi.

Demosfenin məhkəmədəki qələbəsi nəticəsində onun nüfuzu dövlət işlərində də artır. Bununla belə, artıq o, həyatda acı təcrübə görmüş və ehtiyatla hərəkət edirdi. O, düşmənlərin gücünü və yunanlıların birliyinin olmasını görür, gəncləri makedoniyalılara qarşı lazımınca düşünülməmiş kəskin çıxışlardan qorumağa çalışır. Belə ki, məsələn, afinalılar artıq onun məsləhəti ilə spartalıların üsyanını dəstəkləmirilər. Bu üsyan makedoniyalılar tərəfindən tezliklə yatırılır.

Aleksandr tamamilə Asiya işləri ilə məşğul olduğu üçün sərkərdəsi Antipaturu Yunanıstana qeyri-məhdud hakimiyyətə rəhbərlik etməyə göndərir. Bununla belə, o, Yunanıstana iki sərəncam göndərir: birincisi, əmr verir ki, ona allah kimi təzim etsinlər və ikincisi, bütün yunan dövlətlərinə öz sürgünlərinə qayıtmağı əmr verir. Birinci əmrə yunanlılar gülürlər, amma ikincisi güclü

nifrətə səbəb olur. Məsələ ondadır ki, sürgün olunanlar satqınlar idilər və xalqa nifrət edirdilər.

Düşmənlərlə çox ağır mübarizədən sarsılmış, böyük natiq iztirabla öz sürgünlük illərini yaşadı; onun səhəti tamamilə pozulmuşdu. Demosfen ədalətsiz hökmə görə dostlarına acı-acı gileylənirdi: o, dövlət qarşısında nöqsansız şərəfli xidmətləri olan məhkum, bəraət almış əclafarla birlikdə ittiham edilirdi.

Böyük natiqin sürgünü qısa olur: gözlənilmədən Vavilona Aleksandrın (eramızdan əvvəl 323 -cü ildə iyun ayında) ölüm xəbəri gəlir.

Aleksandrın ölümü bütün Yunanıstanda azadlıq hərəkatının başlanmasına təkan verdi. Kiçik Asiya yunanlıları arasında üsyan baş verdi. Oyanış hətta makedoniyalıların tərəfdarları olan varlıları da əhatə edirdi. Xalq natiqləri Afinada vətənpərvər nitqlər söyləyirdilər, həmvətənlərini makedoniyanın zülmündən qurtarmağa inandırmağa çalışırdılar. Peloponnes hökumətini azadlıq mübarizəsinə təhrik etmək üçün Afinadan Peloponnesə səfir göndərilir.

Afina xalq yığıncağı böyük natiqi sürgündən qaytarmaq üçün qərar qəbul edir. Onun arxasınca Eqin adasına dövlət gəmisini göndərilir. Demosfen doğma vətəninə ayaq basanda, onun Afinanın Pirenin limanında milli qəhrəman kimi təntənəli qarşılanma görüşü təşkil edilir.

Demosfen dərhal Makedoniya əleyhinə müqavimətə rəhbərlik edir. Əvvəlcə afinalılar üçün uğurlu olan müharibə başlayır. Farsların yanında əvvəl yunan əlaltılarının rəisi olmuş Afina sərkərdəsi və Aleksandr tərəfindən buraxılmış Leosfen Aleksandrın sərkərdəsinə Antipatraya qarşı 8000 əsgərlə Fessaliyaya hərəkət edir; afinalılara gedən yolda etolislər və fessalilər onlara qoşulurlar. Müttəfiqlər qalan qoşun ilə Lami (Fessaliidəki) qalasını bağlayan Antipat üzərində həlledici qələbə çalırlar. Lamiinin mühasirəsi zamanı afinalılara ağır fəlakət üz verir: Leosfen ölür.

Onun ölümündən sonra müharibə uzanır və afinalılar üçün arzu edilməyən şəkil alır. Müttəfiq qoşunları müxtəlif yunan dövlətlərinin vətəndaşlarından və əlaltılarından ibarət idi. İlk öncə müttəfiqlər arasında fikir ayrılığı yaranır, sonra isə maaşları müntəzəm ödənilən əlaltılar qaçmağa başlayırlar.

Mühasirəyə alınmış Antipatraya sərkərdə Leonnatın qoşunları tərəfindən kömək gəlir, Afinyan cəsarətlə Leormatın görüşünə çıxır və onu məğlub edir. Makedoniyadan sərkərdə Krater tərəfindən kömək gəlir.

Tərəflər arasındakı üstünlük makedoniyalılarda idi. Bundan savayı, Afina donanması iki dəfə məğlubiyətə uğrayır və Afinanın dəniz gücü sarsılır. Makedoniyalılar Afina müttəfiqlərinin bir neçəsini sülh bağlamağa razı salırlar. Afinalılar demək olar ki, tək qalırlar. Bununla belə onlar makedoniyalılarla son döyüşlərini yerinə yetirməyə cəsarət edirlər.

Döyüş (322-ci ildə, eramızdan əvvəl) Krannone şəhərinin yaxınlığında baş verir. Afinalılar Heronnedəki kimi ağır olmayan məğlubiyətə uğrayırlar. Ağır olan sülh sazişi bağlanmalı olur: Afinadakı demokratiya məhv edilir, tam siyasi hüquq yalnız zənginlərə (sayı 90000) verilir; digər vətəndaşlar ölkəni

tərk edə bilir və Frakiyaya köçürdülər; Makedoniya qarnizonu Afina limanını zəbt etmişdi.

Demosfen və digər vətənpərvərlər ölümdən öncə müvəqqəti məhkum edilmişdilər. Demosfen Kalavri adasındakı Poseydon kilsəsinə qaça bilmişdi.

Qaçaqların axtarılması işini öz üzərlərinə götürən satqınlar da tapıldı. Bu satqınlar arasında daha çox öz alçaqlığı ilə seçilən Arxiy idi. O, əvvəllər aktyor olmuş və "xilaskarların ovçusu" ləqəbini almışdı.

Demosfenin Kalavri adasında Poseydon kilsəsində olduğunu bilərək, Arxiy oraya Frakiya əlaltıları ilə gəlir və ikiüzlülüklə Demosfenə onunla Antipatraya qayıtmasını təklif edir və onu arxayın edir ki, ona heç bir pislik etməyəcəkdir. Cavabında Demosfen deyir: "Arxiy, necə ki, əvvəllər sənin aktyorluq oyunun mənə toxunmayıb, indi də sənin vədin mənə toxunmur. Bir az gözlə, mən yazım ..."bu sözlərlə Demosfen kilsənin daxilindən çıxır, bir parça papirus və qamış perosu götürür, sanki yazmağa hazırlaşır; sonra, adətən etdiyi kimi, peronu ağzına aparır və onu dişləyir. Qamış perosunda güclü təsirə malik zəhər qoyulmuşdu. Demosfen onu udur.

Kilsənin astanasını addımlayaraq o, yırgalanır və yıxılıb ölür. Bu hadisə eramızdan əvvəl 322-ci il oktyabr ayının 12-də baş vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: BDU, 2001.
2. Qasımov Ə.Ə. Məhkəmə nitq və mübahisələr mədəniyyəti. Bakı: BDU, 2013, 504 s.
3. Любимова Л.М. А.Ф. Кони – судебный оратор (из истории русского судебного красноречия) // Высшая школа: гуманитарные науки и гуманистические основы образования и воспитания. Чита, 1996.
4. Плевако Ф.Н. Избранные речи. М.: Юрайт, 2009.
5. Цицерон М.Т. Три трактата об ораторском искусстве. М.: 1972, с. 195.

ИСТОРИЯ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ. ЦИЦЕРОН, СОКРАТ, ДЕМОСФЕН

А.А.ГАСЫМОВ

РЕЗЮМЕ

Речевая культура является результатом сложного исторического процесса. Корни культуры речи идут еще в исторический Египет, Индию, Китай, Грецию, Рим и Азербайджан. Она возникла на основе теории и практики древней греческой и римской риторики. Риторика связана с именами таких выдающихся ораторов и философов, как Сократ, Цицерон, Демосфен в Древней Греции и Риме, и Физули, Насими, Низами в Азербайджане.

Ключевые слова: ораторское искусство, суд, риторика, Цицерон, Аристотель

THE HISTORY OF SPEECH CULTURE. CICERON, SOKRATES, DEMOTHENES

A.A.GASIMOV

SUMMARY

Speech culture is a result of a complex historical processes. The roots of speech culture go as far back as to historical Egypt, India, China, Greece, Rome and Azerbaijan. It appeared on the basis of the theory and practice of ancient Greek and Roman rhetoric. Rhetoric is tied up with the names of such prominent orators and philosophers as Sokrates, Demothenes, Ciceron, Quintellion in ancient Greece and Rome, and Fizuli, Nasimi, Nizami in Azerbaijan.

Key words: oratory, court, rhetorics, Ciceron, Sokrates, Demothenes